

В. І. Милько

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), mylko_v@ukr.net

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Аналіз нормативно-законодавчої бази другої половини XIX — початку XX ст. засвідчив, що у Російській імперії ідея всебічного громадського контролю над освітою отримала досить обмежене практичне втілення, переважно у формі надання незначних наглядово-управлінських повноважень впливовим і заможним дворянам-поміщикам. Доведено, що більшу роль мало представництво земських та міських органів самоврядування у повітових й губернських училищних радах, а також окремих станів — у складі попечительських рад жіночих гімназій. Втім, на кожному вищому рівні освіти (починаючи із сільських шкіл і закінчуючи університетами) ступінь прямого впливу громадськості ставав все менш помітним, або взагалі був майже відсутній (наприклад, у вищій школі). Лише на початку XX ст., в умовах наростання революційних настроїв населення, уряд пішов на певні поступки щодо послаблення нагляду та контролю за діяльністю навчальних закладів — розширив склад педагогічних рад середніх навчальних закладів та дозволив створення батьківських комітетів.

Ключові слова: громадський контроль, почесний попечитель, училищні ради, гімназія, повітове училище, самоврядування, батьківські комітети.

V. I. Mylko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mylko_v@ukr.net

NORMATIVE-LEGAL REGULATION OF PUBLIC CONTROL BY ACTIVITY OF UKRAINIAN EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS (SECOND HALF OF XIX — EARLY XX CENTURY)

Abstract

The analysis of normative-legislative base of the second half of the XIXth and early XXth centuries showed that in the Russian Empire, the idea of comprehensive

public control over education acquired quite limited practical implementation. This is mainly about the providing insignificant supervisory and managerial powers to influential and wealthy nobles, landlords. It was proved that more significant in the county was representation of provincial and city self-government bodies in the county and provincial school councils, social classes in the board of trustees of women's gymnasia. However, at each higher education level (ranging from rural schools to universities) the level of direct public influence became less noticeable or even was almost absent. Only in the conditions of an increase in the revolutionary mood of the population at the beginning of the twentieth century the government made concessions regarding the relaxation of supervision and control over the activities of educational institutions — expanded the composition of pedagogical councils of secondary schools and allowed the creation of parent committees.

Keywords: *public control, Honorary Trustee, school council, gymnasium, county school, self-government, parent committees.*

Одним із обов'язкових параметрів для визначення рівня розвитку громадянського суспільства є ступінь залучення широких верств населення до нагляду й контролю за діяльністю держави, чиновників та органів влади усіх рівнів, установ і закладів, які фінансуються із бюджету. У цьому контексті важливо не лише впливати на політику, виробничу чи соціальну сфери. Культурно-освітні та загалом духовні потреби, хоч і перебувають на друго- чи навіть третьорядному місці за рівнем уваги й фінансування, однак є дієвим чинником консолідації суспільства, визначають рівень самосвідомості, життєздатності та унікальності кожного народу. Наприклад, розуміючи значення процесу виховання підростаючого покоління держава завжди намагалася підпорядкувати його політичному курсу, виходячи інколи за рамки толерантності чи соціальної рівності. Одним із механізмів нівелювання можливих педагогічних прорахунків, зловживань у матеріальній сфері та управлінській стратегії, які нерідко трапляються в освітніх закладах різних рівнів і типів, є саме запровадження всебічного й дієвого громадського контролю. Ця ідея розвивалася паралельно із формуванням громадянського суспільства і на українських землях, які входили до складу Російської імперії, почала поступово втілюватися на практиці у XIX ст. Тогочасний досвід, коли влада, поклавши на місцеві органи самоуправління (насамперед земства) досить широкі обов'язки щодо фінансування закладів освіти, була змушена поступитися на їх користь і частиною управлінських повноважень, а на користь окремих представників громадськості — частиною наглядово-контрольних функцій, має певну актуальність для сучасності.

Аналіз ставлення урядовців та представників відомчої вертикалі до ідеї якнайширшого залучення впливових і авторитетних представників суспільства до контролю за навчальними закладами, а також прояви її практичної реалізації на законодавчому рівні не часто ставали самостійним предметом

досліджень істориків. На рівні окремих сюжетних ліній це питання порушувалося у працях Є. Шміда, В. Чарнолуського, Л. Гаєвської, О. Герасименко, Д. Саприкіна та ін.

У роботах названих вчених різних періодів висвітлення форм залучення громадськості до управління освітою зазвичай розпочинається із періоду реформ 1860-х рр. Не відкидаючи такого, до певної міри, об'єктивного підходу, варто констатувати, що протягом попередніх десятиліть думки щодо необхідності здійснення певних кроків у цьому напрямку неодноразово висловлювалися різними вищими чиновниками профільного міністерства. Зазвичай вони актуалізувалися у ході обговорення проектів реформування окремих рівнів освіти.

Під час підготовки нової редакції гімназійного “Статуту” (1828 р.) один із членів Комітету влаштування навчальних закладів, попечитель Московського навчального округу у 1835–1847 рр. С. Строганов пропонував активніше долучити громадськість до участі в освітній справі шляхом створення гімназійних рад і включення до їх складу, разом із керівництвом закладу та чиновниками різних рівнів, “найповажніших жителів губернії” як почесних членів¹. Однак така прогресивна на той час думка викликала спротив його колег, які основним шляхом подолання проблем у середній освіті вбачали перерозподіл посадових обов'язків між директором та новоствореними посадами інспектора і почесного попечителя².

Тим не менш, аналіз “Статуту” 1828 р. демонструє, що незначні наглядово-контрольні повноваження все ж таки отримали ті представники місцевого населення, які виділяли фінанси на створення і утримання закладу освіти певного типу. По відношенню до парафіяльних училищ це могли бути “громади і поміщики або інші приватні особи”, яким ввірялося попечительство над ними, надавалося право визначати начальників (наглядали за навчальним процесом) та висувати кандидатури на посади вчителів. Варто зауважити, що у попередньому “Статуті” 1804 р. також було аналогічне положення по відношенню до поміщиків як засновників і утримувачів цих сільських шкіл.

Із 1828 р. у навчальних закладах двох наступних рівнів — повітових училищах та гімназіях — функції загального нагляду і опікування покращенням їх матеріального становища отримали почесні наглядачі та почесні попечителі відповідно. Ці звання надавалися місцевим дворянам (зазвичай

---

¹ Шмид Е. История средних учебных заведений в России. Пер. з нем. А. Ф. Нейлисова с дополнениями по указанию автора. — СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1878. — С. 265–266.

² Дет. див.: Милько В. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії: на прикладі українських міст (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Збірник наукових праць. — К., 2015. — Вип. 24. — С. 186–189.

повітовим та губернським предводителям)³. Таку практику можна назвати єдиною тогочасною формою громадського контролю за діяльністю навчальних закладів. Умовність такого твердження визначається досить обмеженою кількістю залучених до цього процесу осіб, їх привілейованим суспільним статусом та отриманням преференцій від влади у вигляді відзнак і нагород, прирівняння служби до державної (для почесних наглядачів повітових училищ) і зарахування вислуги років (для почесних попечителів гімназій). Понад вказаного громадськість не мала жодного прямого впливу на заклади освіти, в тому числі й на університети, які перебували під особливим покровительством імператора.

Відносно широке втілення, порівняно з попереднім досвідом, ідея залучення представників громадськості до нагляду і контролю за діяльністю навчальних закладів отримала в результаті проведення земської та освітньої реформ у 1864 р. Відповідно до першої було створено органи місцевого самоврядування, які почали активно залучатися “до добровільної участі в залученні коштів на влаштування, необхідних для поширення початкової освіти, навчальних закладів та нагляду за ними”⁴. Натомість друга уможливила не лише фінансову участь земств, а й управлінську: шляхом включення їх представників до складу повітових і губернських училищних рад. Створення цих колегіальних органів було покликане реорганізувати управлінську вертикаль у освіті, усунувши неефективне та одноосібне адміністрування наглядачів повітових шкіл і директорів губернських гімназій, а також ліквідувати протистояння на місцях між різними владними й приватними суб’єктами контролю навчальних закладів⁵.

Відповідно до “Положення про початкові народні училища” 1864 р. у складі повітової та губернської училищної ради мало бути по два члени від земських зібрань. Ці виборні представники місцевих громад залишалися в меншості (інша “сторона” складалася із представників духовенства, профільного відомства, міністерства внутрішніх справ), однак навіть це стало серйозним кроком на шляху до запровадження дієвого громадського контролю освіти. Зважаючи на вплив польського руху, в Україні модель земського самоврядування не була поширена на три правобережні губернії (Київську, Подільську та Волинську).

---

³ Сборник постановлений по МНП. — СПб., 1864. — Т. 2, отд. 1. — Стб. 154–155, 162, 177.

⁴ Чарнолуский В. Земство и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования. Формы, типы, результаты и очередные задачи земского хозяйства и земских учреждений в этой области. В 2-х частях. — Часть первая. — СПб, 1910. — С. 4.

⁵ Головин А. В. Записки для немногих. — СПб., 2004. — С. 237–238, 279.

У випадку, якщо міська громада утримувала початкові школи вона також мала право на власне представництво у складі повітової училищної ради. Про вагомий вплив цього управлінського органу на розвиток освіти свідчить перелік його повноважень: нагляд за навчальним процесом, піклування про розширення мережі закладів та покращення становища діючих, надання дозволу сільським і міським громадам та приватним особам на відкриття училищ, надання звання вчителям і подання кандидатур на відсторонення чи заборону викладати у зв'язку з політичною неблагонадійністю тощо. Такі звернення розглядала губернська училищна рада, яка своєю чергою виконувала функції більш загального нагляду і контролю⁶.

Загалом, за словами тогочасного міністра народної освіти О. Головніна (1861–1866), суть реформи початкової освіти полягала у відмові від системи казенних училищ і створення широких можливостей для громадської та приватної ініціативи. Фактично кожен, хто за власні кошти утримував школу, а особливо важливо це було для приватних осіб, міських і сільських громад, отримував відносно широкі повноваження для контролю за їх використанням.

Ще напередодні проведення згаданих реформ, наприкінці 1850-х рр., більш повне втілення ця ідея отримала по відношенню до жіночих гімназій. Саме їх виникнення стало можливим з огляду на запити і потребу громадськості. Крім того, міністерство дуже охоче надало цьому новому типу навчальних закладів громадського статусу, який передбачав їх створення та утримання на кошти, пожертви й внески місцевих громад, товариств і приватних осіб⁷. Не скрізь цього виявилось достатньо для належного функціонування жіночих гімназій, однак поступовий і невпинний ріст кількості цих шкіл доводив факт потреби у них та підтримку міського населення, яке мало певні важелі впливу. Так, за “Положенням” 1858 р. їх попечительниці обиралися із числа “почесних осіб жіночої статі”, а громади, приватні особи чи товариства, які фінансували заклад, могли визначати учениць для безкоштовного навчання (загальну квоту встановлювало керівництво округу).

Нова редакція документу від 1860 р. ще більше розширила можливості впливу населення на жіночі гімназії. У записці Департаменту народної просвіти профільного міністерства з цього приводу вказувалося, що “Положення про жіночі училища [1858 р.], не дивлячись на те, що вони засновуються та утримуються на кошти місцевих станів і громад, не допускає представників цих станів і громад для участі в завідуванні училищами, і надає беззвітне розпорядження господарством училищ, вибір посадових осіб та навіть призначення платні за навчання одній особі, а саме начальниці училища. Таке становище ще можна було б допустити, якби начальниця

---

⁶ Сборник постановлений по МНП. — СПб., 1865. — Т. 3. — Стб. 1230–1233.

⁷ Головин А. В. Указ. соч. — С. 279, 292.

училища обиралася безпосередньо громадою і користувалася її необмеженою довірою; але, відповідно до Положення, і це важливе право громади не належить їй”⁸. Тож відтепер більшість матеріально-господарських та деякі кадрові повноваження були передані новоствореній попечительській раді. До її складу, крім попечительниці “із найпочесніших осіб міста”, директора місцевих училищ/гімназії (чи штатного наглядача повітового училища), міського голови та начальниці закладу входили ще повітовий предводитель дворянства та по одному виборному представнику від дворян/чиновників і купецтва. Зважаючи на те, що зазвичай у попечительській раді переважали саме дворяни, траплялися випадки, коли купецтво та міщани відмовлялися фінансувати жіночі гімназії та без особливого інтересу ставилися до цих закладів. При цьому вони виражали “цілком справедливе невдоволення тим, що представники їх станів жертвують [кошти], а розпоряджаються пожертвованими коштами дворяни”⁹. Незважаючи на ці недоліки, на той час саме такий механізм створення попечительських рад був найбільш широким із точки зору залучення громадськості до управління навчальним закладом.

У згаданому 1864 р. була затверджена й нова редакція “Статуту гімназій та прогімназій”, який позбавив дворянство виключного права на звання почесного наглядача. Відтепер вибір кандидата здійснювався “тим [суспільним] станом або громадою, яка утримувала” школу цього типу. “Якщо навчальний заклад утримувався за рахунок декількох станів, громад чи приватних осіб, у такому випадку вони спільно обирають одного почесного попечителя, як їх єдиного представника”¹⁰. Подібне нововведення було пов’язане із намірами влади розширити коло потенційних “спонсорів” за рахунок міщан, підприємців та фінансистів, які не мали дворянського статусу, однак на той час, в умовах модернізації економіки, ставали вже більш впливовими у суспільстві. Невдовзі практика показала, що спільні дії місцевого населення та почесних попечителів можуть стати вагомим інструментом впливу на долю кожної гімназії. У 1864–1865 рр. у міністерських колах відбувалося жваве обговорення питання про їх реорганізацію на класичні та реальні. Враховуючи те, що випускники реальних гімназій не мали права на вступ до університетів ніхто не хотів отримувати цей статус. В Україні проти подібних намірів відомства із протестами та проханнями виступили Керченська, 2-ї Харківська, Немирівська, Білоцерківська, Миколаївська гімназії. Представники громадськості, міської влади, батьки учнів і почесні попечителі об’єднували свої зусилля для надання закладам класичного статусу. Успіхом увінчалися клопотання керченської, немирівської і харківської громад. Натомість, наприклад, по відношенню гімназії Білої

⁸ Сборник постановлений по МНП. — Т. 3. — Стб. 268–269, 492, 497.

⁹ Головин А. В. Указ. соч. — С. 295.

¹⁰ Сборник постановлений по МНП. — Т. 3. — Стб. 1317.

Церкви міністерство не врахувало позицію почесного попечителя В. Браницького, батько якого свого часу відкрив заклад за власні кошти та надав будинок для її розміщення¹¹.

Після відставки О. Головніна у 1866 р. наступні три десятиліття в розвитку освіти відзначені проведенням низки контрреформ, які звужували й без того досить обмежені повноваження громадськості щодо нагляду та контролю за початковими і середніми навчальними закладами.

У сфері жіночої освіти, подібно до земської реформи, населення Правобережної України було обмежене у праві впливати на фінансові ним заклади. Для тутешніх жіночих гімназій та прогімназій (у Києві, Немирові, Білій Церкві й Златополі) у 1869 р. було видано окреме “Положення”, яке не лише не передбачало існування такого органу управління як попечительська рада, а й взагалі обрання/призначення попечительниць закладів¹². Для інших губерній із 1870 р. склад, кількість і стать членів цих колегіальних органів вже не була обмежена і належала цілком до компетенції тих “станів і громад, які утримували за власний рахунок гімназій та прогімназій”. Однак чергове “Положення”, яке вводило цю зміну, дещо звужувало компетенцію попечительських рад: вони втратили контроль за підбором вчительських кадрів¹³. Ця, незначна на перший погляд, норма була важливим фактором впливу на зміст і особливості навчального процесу.

Подібно до цього, із 1871 р. ускладнювалася процедура призначення почесних попечителів середніх навчальних закладів — представників “земств, станів, громад і приватних осіб”, які фінансували школу. Відтепер це право належало не керівнику навчального округу, а по відношенню до гімназій — імператору, прогімназій — міністру¹⁴. У сфері початкової освіти громадськість, яка була представлена у повітових і губернських училищних радах, поступалася низкою повноважень на користь директорів та інспекторів народних шкіл, а також голови цього колегіального органу. Відповідно до нового “Статуту” 1874 р. це звання вже не було виборним, а призначуваним за посадою — його отримував повітовий або губернський предводитель дворянства відповідно¹⁵.

Загалом, контрреформи міністра Д. Толстого (1866–1880) не лише звужили можливості впливу громадськості на навчальні заклади, а й, що було

---

¹¹ Дет. див.: *Милько В.* Система управління гімназійною освітою в Російській імперії: на прикладі українських міст (XIX — початок XX ст.) (продовження) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Збірник наукових праць. — К., 2016. — Вип. 25. — С. 234–235.

¹² Сборник постановлений по МНП. — СПб., 1871. — Т. 4. — Стб. 1217–1221.

¹³ Там же. — Стб. 1622–1623.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 2. — Т. 44, ч. 2. — № 49860. — С. 86, 95.

¹⁵ Там же. — Т. 49, ч. 1. — № 53574. — С. 838.

більш помітно та важливо, фактично ліквідували університетську автономію, суттєво звузили повноваження гімназійних педагогічних та повітових училищних рад, забезпечили значну підтримку духовному відомству в боротьбі із земствами за сільську школу, тощо. Втім, оскільки ці питання виходять за рамки предмету нашого дослідження, ми не будемо детально зупинятися на них. Фактично до кінця XIX ст., тобто й у період міністерства І. Делянова (1882–1898) консервативно-охоронна політика в сфері освіти лише зміцнювалася, а громадськість мала вкрай обмежений доступ до участі в управлінні навчальними закладами.

На рубежі століть в міністерських колах активізувалося обговорення можливих шляхів зближення школи і сім'ї. Протягом 1899–1901 рр. тривали дискусії щодо їх форм та напрямів: від створення у державних навчальних закладах попечительських рад на кшталт тих, які існували у приватних гімназіях та розширення педагогічних рад за рахунок включення до їх складу представників земств і міст, до необхідності у незалежних батьківських організаціях¹⁶. Однак лише революційні події 1905–1907 рр. стали поштовхом до практичної реалізації подібних намірів.

У рамках запровадження низки загальнодержавних змін для стабілізації внутрішньополітичної ситуації, уряд Російської імперії пішов на певні поступки й щодо послаблення нагляду та контролю за діяльністю навчальних закладів. Серед іншого, це знайшло свій прояв у розширенні впливу громадськості на освіту. Так, міністерське циркулярне розпорядження “про заходи щодо впорядкування шкільного життя” від 26 листопада 1905 р. надавало право на участь у роботі педагогічних рад середніх навчальних закладів повітовому предводителю дворянства (із вирішальним голосом), голові повітової земської управи та міському голові. Втім, більш важливе значення мав пункт про проведення у кожній гімназії та реальному училищі загальних батьківських нарад для подальшого створення батьківських комітетів. Виборний голова цього органу мав аналогічні із почесним попечителем повноваження. Тогочасний міністр І. Толстой виражав думку, що новостворені батьківські комітети керуватимуться у своїй діяльності “винятково педагогічними міркуваннями”, не допускаючи поширення у житті школи таких явищ як “учнівські організації, що зазіхають на встановлення влади “учнів над учнями” або [виникають] з метою висунення певних вимог до адміністрації школи”¹⁷.

Це нововведення стало серйозним кроком на шляху створення дієвих і широких механізмів впливу громадськості на середні навчальні заклади в особі її найбільш зацікавленої частини — батьків учнів. Своєю чергою за

¹⁶ Сапрыкин Д. Л. Образовательный потенциал Российской Империи. — М.: ИИЕТРАН, 2009. — С. 156–157.

¹⁷ Журнал МНП. — СПб., 1906. — Новая серия. Ч. I. — С. 88–89.

допомогою такого посередництва влада намагалася дійсно “впорядкувати шкільне життя”, тобто відновити учнівську дисципліну, ліквідувати конфлікти між вихованцями та педагогами гімназій і реальних училищ, знизити рівень громадсько-політичної активності серед юнацтва.

Ситуація в черговий раз кардинально змінилася в 1911 р., коли новий міністр народної освіти Л. Кассо видав “Правила про позашкільний нагляд за учнями середніх навчальних закладів”. Крім низки положень, які стосувалися вказаного у назві, документ вносив серйозні зміни у функціонування батьківських зборів та комітетів. Відтепер для проведення виборів до комітету була необхідна участь не менше 2/3 від загального числа батьків (і опікунів) учнів, а самі вибори визначалися легітимними за умови, що вони відбулися у 2/3 класів за наявності 2/3 учасників у кожному із них. Такий же кворум членів комітету встановлювався для обрання його голови. Для кандидатів вводився освітній ценз — наявність вищої освіти, і норма про затвердження попечителем навчального округу. Останній, у випадку “шкідливого спрямування діяльності”, повинен був інформувати міністра, який мав повноваження закрити комітет. “Що це значить? — писала одна із тогочасних російських регіональних газет. — Чому міністерство вважає за потрібне пред’явити батьківським зборам і комітетам такі виняткові вимоги від яких звільнені будь-які інші приватні та громадські організації? Де джерело цих виняткових вимог? Чи в логіці самого інституту батьківських комітетів або в чомусь іншому. Зрозуміло також, що справа тут не в природі самих батьківських комітетів і зборів. Зрозуміло також, що справа тут зовсім не у тому, щоб створити батьківські комітети з «корисною» спрямованістю, а у тому, щоб просто не було ніяких батьківських комітетів. І тут міністерство, безсумнівно, [чинить] логічно. Як-ніяк, а батьківський комітет — це орган громадської самодіяльності, орган деякого керівництва та контролю над нашою педагогічною бюрократією”¹⁸.

Така консервативно-охоронна політика Л. Кассо, одним із проявів якої були описані “Правила”, постійно знаходила критику серед опозиційних депутатів Державної думи. Лідер кадетської партії П. Мілюков у своїх спогадах зазначав, що причиною фактичного знищення батьківських комітетів стало прагнення міністра ізолювати школу від суспільства¹⁹. Дійсно, досить часто ці колегіальні органи вступали у конфлікт із керівництвом гімназій та реальних училищ і, з огляду на високий рівень суспільної недовіри до їх адміністрації та загалом тогочасної системи навчання, далеко не завжди сприяли стабілізації внутрішньої ситуації у закладах освіти.

---

¹⁸ Бударовский В. Родительские комитеты // Богородская Речь. — 1911. — № 26 (6 августа). — С. 3–4.

¹⁹ Милуков П. Н. Воспоминания. — М.: Политиздат, 1991. — С. 322–323.

Значно кращі відносини із депутатською більшістю парламенту четвертого скликання мав наступний міністр П. Ігнат'єв, в основі політики якого лежала думка про необхідність “тісного єднання з громадськістю та з місцевими силами”²⁰. У цьому напрямку він докладав дієві зусилля для залучення громадськості до роботи в педагогічних радах та фактично відновив попередній статус батьківських комітетів, скасувавши майже всі постанови попередника²¹. Зокрема, було суттєво знижено рівень кворуму для усіх трьох форм батьківського контролю та управління навчальним закладом: загальних і класних зборів, комітету. Для проведення перших встановлювалася наявність 1/4 від загальної кількості батьків, других — 1/5, третіх — не менше половини класів. Крім того, у роботі комітету мали право брати участь представники тих станових та громадських об'єднань, які були членами педагогічної ради закладу. Обов'язковий рівень освіти голови та заступників (їх кількість зростала із одного до двох) батьківського комітету знижувався з вищого до середнього²². Ці нововведення були зафіксовані у “Положенні про батьківські організації при середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти” від 6 липня 1916 р. і ефект від їх практичної реалізації не встиг повністю проявитися. В умовах погіршення ситуації на фронті, загострення економічної кризи та наростання конфронтації між урядом і парламентом, загравання влади із прогресивною частиною суспільства (в тому числі й у сфері освіти) дуже швидко закінчилося, як і саме існування Російської імперії.

Таким чином, у другій половині XIX — на початку XX ст. ідея всебічного громадського контролю над освітою отримала досить обмежене практичне втілення, переважно у формі надання незначних наглядово-управлінських повноважень впливовим і заможним дворянам-поміщикам, які були корисними для сільських шкіл, повітових училищ та гімназій з матеріальної точки зору. Натомість більше значення мало представництво земських та міських органів самоврядування у повітових й губернських училищних радах, а також окремих станів — у складі попечительських рад

---

²⁰ Падение царского режима. Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства / Ред. П. Е. Щеголева. — М.; Л.: Госиздат, 1926. — Т. 4: Допросы и показания: гр. П. Н. Игнат'єва, гр. С. И. Велепольского, Н. В. Плеве, А. Н. Хвостова, А. А. Рейнбота (Резвого), кн. В. М. Волконского, И. Н. Лодыженского, Н. Е. Маркова, А. А. Нератова, А. Н. Веревкина, А. И. Гучкова, П. Н. Милокова, Д. Н. Дубенского. — С. 6.

²¹ Дет. про політику П. Ігнат'єва див.: *Милько В. І.* Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Збірник наукових праць. — К., 2014. — Вип. 23. — С. 77–92.

²² Материалы по реформе средней школы. Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. министра народного просвещения. — Пг.: Сенатская типография, 1915. — С. 431–434.

жіночих гімназій (за винятком Правобережної України де ці органи не були створені в результаті реформ 1860-х рр.). Утім на кожному вищому рівні освіти (починаючи із сільських шкіл і закінчуючи університетами) вплив громадськості ставав все менш помітним, або взагалі був майже відсутній (наприклад, у вищій школі). Лише на початку ХХ ст., в умовах наростання революційних настроїв, уряд пішов на певні поступки щодо послаблення нагляду та контролю за діяльністю навчальних закладів — розширив склад педагогічних рад середніх навчальних закладів та дозволив створення батьківських комітетів.

REFERENCES

1. Charnoluskii, V. (1910). *Zemstvo i narodnoe obrazovanie. Ocherki iz proshlogo i nastojashhego zemskoj dejatel'nosti v razlichnyh otrasljah obshhestvennogo obrazovanija. Formy, tipy, rezul'taty i ocherednye zadachi zemskogo hozjajstva i zemskih uchrezhdenij v jetoj oblasti* (Vol. 1). St. Petersburg. [in Russian].
2. Golovnin, A. V. (2004). *Zapiski dlja nemnogih*. St. Petersburg. [in Russian].
3. Miliukov, P. N. (1991). *Vospominanija*. Moscow: Politizdat. [in Russian].
4. Mylko, V. I. (2015). Systema upravlinnia himnaziinoiu osvitoiu v Rosiiskii imperii: na prykladi ukrainskykh mist (XIX — pochatok XX st.) [Control system of Gymnasium Education in the Russian Empire: on the Example of Ukrainian Cities (XIX — beginning of XX cent.)]. *Problemy istorii Ukraini XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (24), 186–189. [in Ukrainian].
5. Mylko, V. I. (2014). Upravlinnia navchalnymi okruhamy Ukrainy naperedodni ta v roky Pershoi svitovoi viiny [Educational Districts Management in Ukraine before and during the First World War]. *Problemy istorii Ukraini XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (23), 77–92. [in Ukrainian].
6. Saprykin, D. L. (2009). *Obrazovatel'nyj potencial Rossijskoj imperii*. Moscow. [in Russian].
7. Shmid, E. (1878). *Istorija srednih uchebnyh zavedenij v Rossii*. St. Petersburg: Tip. V.S. Balasheva. [in Russian].